

Платон Ойуунускай 125 сылыгар анаан

**Ойуунускай ох тыллара
(Суруйааччы. Оскуола. ФГОС)**

*Рустам Николаевич Каженкин,
“Айыы Кыһата” оскуола саха тылын, литературатын учуутала*

Дьокуускай 2018

КИИРИИ ТЫЛ

Платон Алексеевич Ойуунускайга аналлаах уруок куруук ураты. Ураты буолара – кылаас-кылаас оҕолоро үөрэтэр тиэмэни бэйэлэрэ иитиилэр-көрүүлэрэ баһыйан ылыныларыгар, итиэннэ кини бэйэтэ личность быһыытынан мунурун булларбатыгар көстөр курдук. Сырыы аайы бири үөрэтэр курдуккун да, оҕолорго сөнөн хаалара – куруук атын дии саныбын.

Тыл – омук быһыытынан саамай сүрүн уратыбыт. Тыл суох – омук суох. Былыр да, быйыл да. Саха тылын курдук былыргы тыл сүтэн-симэлийэр кэмэ хаһан баҕар тириэн сөп. Ол туохтан тутулуктааһый? Сайдыы, тыл (омук) сайдыыта диэни хайдах ылынаргыттан. Учууталбыт В.Н.Протодьяконов бэлиэтииринэн, *“Ойуунускай айымньыларын уус-уран күүһэ – тылын ууһугар, образтара сахалыы чаһылхайдарыгар”*. Онон, үөрэнээччи оскуолаба алтыһар кини айымньыларыгар ох тыл туһунан сэнэргэхпин саныбын.

БЭҢИС КЫЛААС

“ОҖо куйуурдуу турара”:

“Үтэлээ”: саха тугу барытын иччилээх диең өйдүүр. Ол да быһыытынан, киһи айылҕаттан айдарыылаабын, айылҕалыын биир тыыннаабын туһунан этии. Дьоммут этэр буолаллар, “сиргэ-дойдуга сырыттаһа, сири аһата сылдыар буол” диең. Суруйааччыга сыһыаран эттэххэ, кини кыра эрдэбиттэн саха эйгэтигэр улааппыта, Таатта курдук ураты кэрэ, өлгөм сиргэ улааппыта ахтыллар. Аны этэр майгыта – “үтэлээ” диең кэпсэтии тыла, ол аата айылҕаны дьиннээхтии, субу баардыы санаан туран этии, туһаайыы. Хайдах киһи оннук гынар? Дьэ, манна оҖо санаатын түмүү барар.

“Үтүөбүн төлүөбүм”: билинни кэмнэ сыһыаран кэпсэтэргэ олус табыгастаах. Киһи сыһыана. Олоххо. Бар-дьонно. Бэйэбэ... Туох (ким) туһугар олоробут? Мин өйдүүрбүнэн, саамай кыараҕас өйдөбүлэ – бэйэ туһа, онтон дьин иһэ, аймабын, улуунун, уруун-аймабын (ыраабы киллэрэн туран), оттон саамай киэнэ – омугун. Ойуунускай олоҖо туохха үөрэтэрий? Ити этиллибиттэн хайалара билигин биһиэхэ сүрүнүй? Куруук биир эрэ сүрүн дуо (олобун устата)? Кэм-кэрдии өйдөбүлэ. Онуоха сыһыаран Ытык Ыйаах, Ытык Анал, Ытык Ис туһунан саха туох диең этэрэ.

“Дьэбэрэ түгэбэ”: бу өйдөбүл үгүс классик суруйааччыга баар. Э.К.Пекарскай ити тылы “глубокое, вязкое болото || болотный” диең быһаарар. Ол аата тугуй, сахаҕа “бүдүрүйбүт көммөт” диең өйдөбүл баар. Кутаҕа түспүт – түһэн бара турар диең. ОччоҖо быһыһанар суол тугуй? Саха онуоха туох диририй? Ууга түспүт киһи оттон тутуһар. Бэриммэт буолуу, тулуур уонна дьулуур. Ойуунускай олобур болжомто. Биир холобур, киһи барыта олонхону утары “охсор илиилэрин уунар” кэмнэригэр – суос-соҖотобун Кырдыктаах суолу буллара сатаабыта. Кырдык диең тугуй?

АЛТЫС КЫЛААС

“Мимуоза”:

“Кэхтэри билбэккэ (...) Үүнэн турдабын”: Ойуунускай Ялтаҕа сылдьан сурукка эппит тыллара. Бу туох символай? Кини дойдутугтан ыраах сылдьан тоҕо чуо бу хойуутук баараҕадыһан үүнэн тахсар саһархай үүнээйигэ болҕойдо? Үүнээйини эрэ ойуулааһын дуо? Өссө итиннэ “кэрэ кэскиллэнэн, үтүө дойдуга” диэни эптэххэ? Туох туһунан саныыр киһи маннык кичэллээхтик манньыйан туран ойуулуон-этиэн сөбүй?

Үөһэ этиллибит күлүүс тылга бу икки строка хос күлүүс буолаллар: *“Сордоох-муннаах дьонум Үөһэ тыныахтын...”* Туохтан үөһэ тыналлар? Тоҕо мимуозаны саха киһитэ көрдөбүнэ – “санаалара сайдыахтаабын”, “харахтара сырдыахтаабын”? Мимуоза туох символа эбитий?

“Татыйык ыллыыра”:

Ааптар бастакы оҕотугар Саргылаана Платоновнаҕа анаабыт олус нарын, истин иһирэх хоһооно. Манна дорҕоон үөрэ-дьүөрэ ситимин, аҕа уонна оҕо сыһыанын туһунан кэпсэтэр олус тоҕоостоох. Хоһоонно көстөн ааһар аҕа оҕотун таптаан ааттыра туох уратылаабын? Эниги итинтэн атын өссө ханнык тыллара билэбит? Оҕону араастаан таптаан ааттыыр суолтата?

СЭТТИС КЫЛААС

“Сүүс сыллаах улуу былаан”:

Айымны жанрын ааптар “онгохулан эрэр олонхо” диир. Ол аата тугуй: остуоруйа анаардаах онорон көрүү дуу, түгэхтээх этиилээх, таайтарыылаах тыллаах эфилдьитэн этии дуу? Ойуунускай хайа да айымнытыгар сирэй эппэт үгэстээх диэн бэлиэтиир оруннаах. Кини этэр этиитэ уобарастааһына күүстээх буолан дирин-киэн, тыла-өһө баайын ааһан уус-уран, хомуһуннаах буолан эргийэн кэлэ турар, ол аата куруук баар кыһалбаны-киэлини ыйданардан биэрэр. Чопчу исторической дуу, биографической дуу таһымынан Ойуунускай айымныларынын үөрэтии – тутах. Манна да оннук.

Улуу мөккүөр. Сирэй мөккүһээччилэр – “тойот-кулут”. Ааптар этэр: “Кулут кыайда, үлэһит былааһа олохсуйда, алдыаммыт олох абыраханна,” – диэн. Ис номоҕо тугуй? Ити кыайыы түмүгэр мөккүһээччилэр тэннэстилэр дуо? Тугунан тэннэһиэхтэрин сөбүй? Барыларын олоҕо “абыраханна” дуо?

“Курустаал таас дыбарыастар күлүмнэһиэхтэрэ”, “дьэнкир таас уулуссанан килбэһийиэбэ”. Бу этиилэр ис номохторо тугуй? Билинни Дьокуускай дуо? Төһө майгынныырый? Олонхо дии, онон киһи өйүн-санаатын дьэ, суол курдук көрдөххө? Туох да кистэл суох буолуо, киһи тугунан дьарыктанара барыта биллэр буолуоҕа диэн. Оннук дуо, билигин?

“Өрүөл кэриэһэ”:

“Будулбан туманга, чыгдааннаах дьыбарга”: Ойуунускай кэм туһунан куруук түгэхтээхтик этэр үгэстээх. Өскөтүн, “туман”, “дьыбар” диэн өйдөбүллэри Саһыл-Сыһыга, ол аата бииргэ төрөөбүттэр, аҕа-уол баррикада икки өттүгэр баар буола сылдыбыт ынырыктаах (гражданскай сэрии) кэмигэр сыһыардахха, саха дьоно былааска сыһыаннара, ити кэми улаханлык харааста, аймана көрсүбүттэрэ, бары биирдик ылымматахтара көстөр. Дьыбардаахха тыһыны туһунан саха өйдөбүлэ эмиз ураты. Улаханлык сангарыма диэччилэр дии. Тоҕо?

“Хаан – хаанга”: Саха киһитэ ылынна да, андабар курдук өйдүүн-санаалыын, сүрэхтиин-быардыын ылынар буоллаҕа. Тугу эмэ сыал туруордабына ситиһэр үгэстээх. Куһаҕан өттүгэр, бэйэбиттэн буолбатабына бэдэргиттэн диэн этэллэрин билэбит. Аны тоҕус көлүөнэни өйгөр тутан билии... Арыый бэтэрэннэн көрөн эттэххэ, үрүн уонна кыһыл буолан олорор дьон талбыт былаастарын ылыныылара. Оттон билигин хайдаҕый? Оччотооҕуга итинник күүскэ итэҕэйэн туран ылыны үтүө уонна мөкү өрүттэрэ? Оччугуй омук дьылҕата уонна баай үгэһин эргиирэ...

“Бааһырбыт сүрэхпит”: Ийэ дойду барахсан бу бэйэлээх атыһахтаах уу курдук айманар кэмигэр киһилии майгыны, аһыныгас, харыстабыллаах буолуу таммаҕа ити этии чиеппэригэр сөнгөн сылдьар. Ойуунускай тоҕо ити кэрчиги тоһоҕолоон туран этии түмүгэр киллэрдэ? Саха – бэрт былыргы тыллаах, өйдөөх-санаалаах, үгэстээх омук. Кыра аайыттан аймамат-өрүкүйбэт, тугу эмэ сүрүҕүнэн ылыннабына – ити уһун кэм устата салҕанан барар дии саныбын. Ити дириҥ санаа бааһырыта – бииринэн, айымныы пафогун өссө үрдэтэр, иккиһинэн, бу айымныы Саһыл-Сыһыы эрэ туһунан буолбатаҕын туоһулуур буолуон сөп. Сүрэх туһунан өс хогооно. Киһи сүрүҕэ туохтан бааһыра? Сүрэх бааһа оһор дуо?

“Син биир буолбаат?!”:

Сурук бэлиэтэ (?!) тугу этэрий?. Бу ыйыты дуу? Риторическай этии дуу? Хайата баһыйарый: айымныыны ааҕыах ининэ туох санаа киирэрий? Айымныыны аахпыт кэннэ?

“Сардангалаах аан”. Саҕа-сонун символа, Норуот сырдык кэскиллээбэр эрэл сибикитэ, көстөн турар билгэтэ. Онооха туох утары туруорулунна? “Сардангалаах аан” сырдыга туохха көстөрүй? Харана олох диэн ааптар тугу этэрий: халлаан харанатын дуу, өй-санаа харанатын дуу, оччотооҕу кэмгэ саҕа-сонунга сыһыан туһунан дуу?

“Аарт-татай!” Сана аллайы. Олонхожо үгүстүк кестөр этии. Бу этиини олонхожо ордук ким туһанарый? Ханлык дьайыыны оноруох иннинэ эбэтэр оноһуллубутун кэннэ туһаналларый? Оттон чопчу бу хоһоонно туох дэгэти биэрэрий?

“Сир үрдэ кизн”: Платон Ойуунускай судургутук эппит эрэри, дьон-киһи өйүгэр-санаатыгар өйдөнөн, хатанан хаалбыт тылларыттан биирдэстэрэ. Кини көрүүтэ кизгинэн, өйө-санаата дирининэн – Планетарнай личность. Манны этии ааптар туһунан туох санааны үөскэтэр? Кини сыаннаһа тугуй? Оттон биһиэнэ?

“Уоттаах улуу модун санаа”: Ойуунускай эрэ маннык этиэн сөп курдук. Хас сыллаахха суруллубут хоһоонуй? Ити кэмнэ кини ылсыбыт, күүскэ итэҕэйбит революционнай санаата – уот диир кыах баар дуо? Уот диэн тугуй? История чахчыларын кытта тэннээн көрдөххө, Платон Алексеевич оччотооһуга ити кэм бастын-чулуу дьоно манна этиллэр “уокка” умайыахтара диэн билбитэ буолуо да? Улуу модун санаа уоттан атын өссө туох буолуон сөбүй? Ааптар бу этиигэ “уот” диэн тылга тоҕо уһулуччу болҕомто ууран инникилэттэ? Санаа революционнай эбит буоллабына, кини модуна диэн тугуй? Улуута диэн тугуй? Уоттааба диэн тугуй? Ити тыл үһүөн холбоһон туох уобараһы үөскэтэллэр?

АХСЫС КЫЛААС

“Улуу Куданса”:

Бу айымньыга, биллэн турар, киириитигэр ордук болбойор тобоостоох. Хара маннайгы этиитигэр тутатына этэр: сахаҕа хаһаангыттан улуу мөккүөр омуллубат төлөнө илбис буолан инмитэй? – диэн. Бу этиинэн да киирэн, хайа да боппуруоһу төрдүн-төбөтүн көрө үөрэни, көрөргө кыһаллы, ол аата толкуй туһунан кэпсэтиэххэ сөп. Маны таһынан, куруук баар, ол аата умуллубат мөккүөр туһунан эмиэ. Холобурдар. Онуоха биһиги сыһыаммыт. Улуу Куданса сыһыана. Кини олобун бүтэник кэрдиис кэмэ хайдах этэй?

“Ийэтиттэн кыыска, аҕаттан уолга саас-үйэ тухары идэлэммит идэлэрэ баран иһэр эбит”: бу туюх туһунан этииний? Олох урут хайдах этэй диэн дуу, олох олоруу формулата дуу? Ити кэми Ойуунускай тобо “кэнэн үйэ” диэтэ? Кэнэн диэн тугуй? Биһиги үйэбит туюх уратылаабы, тулабытыгар туюх буола турарый?

Үс улахан таңара ааттанар – “Үрүн аар тойон оҕонньор”, “Улуу Суорун оҕонньор”, “Арсан Дуолай оҕонньор”. Мантан сиэттэрэн Аан дойду айыллытын кэпсиэххэ сөп (көр: “Дьулуруйар Ньургун Боотур” олонхо маннайгы ырыата). Кини бу кэрчиги киллэрэн тугу этиэн баҕарда? Саха былыргы итэбэллээх диэн. Ойуунускай айымньы киири кэрчигин тобо бу тиэмэнэн түмүктээтэ? Итэбэл тиэмэтэ “Улуу Кудансаҕа” ханнык миэстэни ыларый?

Түмүк этии: **“Күүстээх өйдөөх, модун санаалаах, биир-биир туран, олобу уларытаары улуу мөккүөрү мөккүһүн – сорох өлбүт, сорох кыайбыт... Ол курдук улуу мөккүөр олохсуйбут, итиллибит эбит”**. Бу мөккүөрү билигин олохтон холобурдаан көрүбүтүн. Эрдэ этэн аһарбыппыт курдук, мөккүөр көстөр өтгө уонна көстүбэт өтгө (өй-санаа) баар. Хайата ордук кыайылаабы уонна алдыатылаабы? Мин онно тугу гынахпын сөбүй, мин сыһыаным хайдабы?

“Ийэм, Дьэбдьэкиэй, унгоуар”:

“Кыргыс хаан буолбутум”: үйэ уларыйар, үйэни уларытар кэрчиккэ бэйэ суолтатын, ону ааһан бэйэ омугун суолтатын, кыағын табатык ылынар, өйдүүр киһи тыла. Кыргыһы дьэн, Э.К.Пекарскай бэлиэтииринэн, кырт дьэн тылтан үөскээбит, суолтата “1) стричь, постригать; 2) истреблять, уничтожать” дьэн. Эмиэ киирсии. Өй-санаа үлүскэннээх улуу киирсиитэ. Икки эрэ суол – үрүн дуу, хара дуу; Өй дуу, Сүрэх дуу... Аны “кырыыс оҕото” дьэн этиини кытта уонна киһи-аймах саамай ытык киһитэ – ийэ хараллан сытар сиригэр кэлэн бу хоһоону суруйбутун ситимнээтэххэ, кини дьылба хаан ыйаағын толорооччу эрэ быһыытынан көстөр. Үһүс курдук, бэйэн аналгын кытта мөккүөр. Ылынар эбэтэр ылыммат буолуу... Киһи хаһан ылынарый? Хаһан ылымматый? Талар кыах дьэн баар дуо? Эһиэхэ хайдаҕый?

“Сүүһүнэн сүрэҕи дьэ туотан дуоратар”: Баар быһыыны-майгыны омук туһугар, “сирилэччи үүнэн тахсар сытыы-тырым сибэкки” туһугар хайдах баарынан ылыны уонна итэҕэйии. Бэйэ суолун-ийһин, кэлэр кэм этиитин тымтыктанан көрүү. “Сүүһүнэн сүрэх” дьэн аллитерацияны батыһы буолбатах, сахалыы ханарытан, элбэх дьэн суолталаан этии. Уот садабалар тустарынан үөһэ ахтан турабыт...

“Эн ииппит сүрэххин норуоттар биэрэбин”: норуотугар... Кини ийэтэ – норуот уобараһа. Ытык Иэс. Кэм-кэрдии дьүүлүгэр ыйытыллар иэс. Ол аата, кини тэбэр сүрэҕин тэтимэ – норуотун тэтимин кытта биир эбит буоллаба. Олоххо хаһан баҕарар талар түгэн үөскүүр – Ойуунускай хорсун быһаарыныгыта манна эмиэ кыһыл сүүмэх буолан хоһоон хара-маннайгы тылларыттан бүтүөр дьэри ааһар. Өссө биир ситим өйдөбүл – иитиллибит сүрэх. Сүрэҕи ким иитэрий? Хайдах иитиллэрий?..

“Бырасты”:

Уопсайынан, Ойуунускайы оскуолаҕа үөрэтиигэ кини айымньыларын кытта олоҕун ити кэмнээҕи уратытын, олоҕун сүрүн олуктарын тумнар сагаммат. Бу да хоһоонго оннук. Икки төгүллээн этэр: **“байбалым бырасты”**, **“балкырым, бырасты”** диэн. Байбал диэн тугуй? Балкыыр диэн тугуй? Ити икки этиигэ хоһоон суруллубут сыла – 1932 сыл туох суолталааҕый?

“Кэхтибэт кэрэкэ тылларым”: Эмиэ Ойуунускайга эрэ сыһыаннаах, кини эрэ баһылаабыт истиилин бастын көстүүтэ. “Тылларым”, ол аата өлбөт-өлбөөдүйбэт айымньылар, айар киһи быһыытынан онорон-айан, алҕаан хаалларбыта. Кини тэрийбит института, издательствота, маннайгынан талыллан салайбыт Сойууһа, о.д.а. билигин да баар. Бу санааны сайыннаран Үйэлээх толкуй итиэннэ киһи үлэтигэр, дойдутугар, тылыгар сыһыанын туһунан кэпсэтии. Биһиэхэ кини утары ууммута – ити. Оттон биһиги көлүөнэ тугу саныыбытый? Тугу үйэтитиэхпитин сөбүй?

“Мин тылым, дьэ, ордук сатарыа”: Үөһэ эппиккэ олобуран, Ойуунускай “тыла” хаһан ордук сатарыаҕай? Сатары диэн тугуй? Ити условие дуу, бит-билгэ дуу?

ТОХСУС КЫЛААС

“Кыһыл Ойуун”:

Айымны чохчы уустук. Үөрэтэргэ да бэркэ диэн оностон, эрдэттэн тэринэн кэллэххэ эрэ дьарык устата син туох эмэ өйгө-санааҕа ингэр гына эйгэ, кэпсэтии оноһуллуон сөп дии саныбын.

Айымны кирири тыла ордук кэрэхсэбиллээх. Онтон хас да этиини көрүүбүн. **“Суруйар бириэмэбэр аһы олорон испэр ыллы-ыллы, тылларын дьүөрэлээн тупсара-чочулуу олорор буоларым”**. Хомуһун, ийии, айар кыдык туһунан, чочуйуу, эргиллэн кэлэн ситэри-тупсары туһунан кэпсэтэргэ олус үчүгэй этии. Манна баар атын этиилэри эмиэ ити курдук эридьиэстээн, иһигэр улам киирэн, хайа да бэйэлээх араас эйгэни арыйа баттыахха сөп (“Кыһыл Ойуун” айымныны ырыгы үгүс, онон дириини барбатыбыт).

“Турун, турун, туойун!”:

“Уот садаҕа моҕойдору Улуу дойдуга ыспыт Былахыны эрэ биэрдэ”: Карл Маркс кынаттаах тылыттан биридэһэ. Мөккүөр. Үйэлээх уонна Күннээҕи. Кэм кэрдиилээҕин, мөккүөр үйэлээҕин... Саха сиэринэн, өтө көрүүлээх. Тыл – уот, тыл – уоттааҕар абытай диэн өс хоһооно. Уот садаҕа моҕой диэн тугуй? Былахы диэн тугуй?

“Үйэ уларыйда”: Кэм сорҕотун быһытынан, сайдыы таһымын, кэрчигин көрдөрөр этии. Бастааны ийэ санаа дьүһүн кубулунуута, Кырдыгын көрдүүр кэмэ. Кини уларыйыта, дьон-киһи уларыйыта, Үйэ уларыйыта. Туох уларыйбаты? Ким уларыйбаты?

“Туойун, Чугдаарын”: Алампа эппитини, “туохха да тойон – норуот, норуоту тутуһун, норуотка туһалаан...” диэн. Онон, хайа да кэм хаалдыгар үөскээбит санааны, толкуйу, мөккүөрү – кэмэ-кэрдиитэ ааспытын кэннэ, Күннээҕи үтүгэнгэ тэбэри, эбэтэр Үйэлээх тынныыры – норуот (омук) бэйэтэ быһаарар. Кини хаһан да сыыспат диллэр. Норуот турдаҕына... ол аата? Норуот

туойдабына, Норуот чугдаардабына? Анна Ахматова “...которым кричит стомильонный народ” этиитин ис номоҕо, Ойуунускайы кытта дьүөрэтэ.

Платон Ойуунускай айымньыларын оскуолаҕа билинни үөрэх ирдэбилигэр сөп түбэһиннэрэн үөрэтии – өссө да өй-санаа таһымыгар, Арбиталыы эттэххэ, “этэ суох идея” буолан көтө сылдьар. Мин бэйэм санаабын ситимнии сатаатым. Маны учуутал хайдах баҕар эбэн-сабан, тупсаран, уопутугар олобуран салайан биэриэн сөп. Ойуунускайдыы эттэххэ, “Өксөкүлээх кэриэһэ туоллун, айар тыл уоттаннын!!! Тыл илбиһэ төлөһөннүн!!! Уруй!!!”